

A palóc házépítő hagyomány

Gondolatok egy családház-tervpályázat díjnyertes tervei kapcsán

A palócok építészete — csakúgy mint a zalai, a székely, az alföldi — valamiképp úgy rögződött köztudatunkban, ahogy vagy nyolcvan éve a nagy millenniumi kiállítás bemutatta; egy mintaházikóba tömörítve díszlettek a múlt és a jelen együttsoha-nem-működő érdekességei, egymáson hangoskodtak a legszebbnek tartott vonások. Holott a palóc település, palóc ház igazabb jellemzői — ahogy a történelmi-társadalmi keretekben alakuló jelenségek lényegi vonásai általában — csak a formálás, a formaörző-változtató gyakorlat folyamatában ragadhatók meg. Nem steril nemzeti vonásokon át, hanem gyakran a környező népekével számos tekintetben analóg megoldások közös gyökerének felismerése révén. Ha a mai egyre tudatosabb tervezés idején az építész a palóc házépítő hagyományt kívánja hasznosítani, a megszüntetve-megörzés sok évszázados folyamatából okulhat. Természetesen nem „palóc házakat” kell terveznünk. (Nemcsak azért, mert a sajátosan palócnak tartott vonások megritkultak, hanem a tervezés logikájából eredően is.)

Az elmúlt évek családház-tervpályázatai — köztük a Borsod megyei is, amelynek győztes terveiről szó lesz — lényegében kudarcra ítéltettek, hiszen a népi motívumok szorgos megidézésével készült épülettervek eredményeztek, és nem adtak életmódváltozatokra, várható életmódváltozásokra tervezett térrendszer- és működési modelleket. A tervek jelezték, hogy a jelen építészköztudata a takaré-, a minimummegoldások sablonjaiba ragadt. A házyári lakások számos károsan helytakarékos (helyhiányos) egységét láttuk viszont. Mind a történelmi hagyományokhoz, mind a jelen és jövő tér- és berendezésszükségleteihez való ilyen viszonyulás ma még általánosan jellemző. A rövid távú adottságokon, a közelmúlt hagyományán, a jelen pillanaton csüngve azonban lehetetlen meghatározni a társadalmi emberi élet gazdagságát kibontakoztató utakat.

Az életforma-változások gyorsasága miatt a mai falvak házaira fokozottan érvényes, hogy a változó működésformák optimális szinten tartásához fölös, de szűkíthető terek, felszerelések, kapcsolódási, bővítési lehetőségek szükségesek.

A palóc házak történelmi átalakulásai (ahogy a háromtraktusos hagyományos falusi házaké általában is) szembetűnően jelzik a bővítés-átalakítás és a kapcsolódások kiváló lehetőségeit.

Az épületek körében az igazán sajátos, a földrajzi fekvésből, a társadalmi szerepből, a család és a nagyobb közösségek rendjéből (valamint nem utolsósorban a környező népcsoportokkal való kölcsönös kapcsolatból) következő palóc vonások a jelen felé közeledve egyre inkább a részletmegoldások rendszerére szűkülően érhetők tetten.

☆

A hagyományos falusi lakóépület-gazdasági épület együttesek — avagy, a lakóházakon belüli helyiségek is — mellérendelő viszonyokban jelentek meg. A közterület nem vált el élesen a házak előtti-melletti területtől. Többnyire csak a múlt század elejétől kezdtek kerítést vonni a telkek és az utca határára.

A palóc vidékeken — de más hazai területeken is — jellemző, hogy a lakóépületek, ólak, színek, csűrök nem alkottak olyan zárt egységet, ahol egyes funkciók és építmények másoknak nyilvánvalóan alárendelődtek volna. A kocsi, az állatok, a gabona elhelyezése a lakások kialakítása terén kevés korlátozást kívánt, és viszont. Embert, állatot, terméket egyaránt megilletett a biztonság, a gondozás, a megbecsülés, de egy tekintélyes saját szabad tér is.

A különböző funkciójú tereket koncentráló, többszintes korai nyugat-európai „lakógépekhez” képest lényegesen kevesebb érintkezési felületen alakultak egymáshoz a hazai gazdaságok terei.

Lakás és környezete között újfajta — országosan egységes — „szellemű” hierarchia kiépülését mutatja az utóbbi évtize-

dekben épült családi házaink legtöbbje. A lakóház feltétlen ura a teleknek, de amennyire teheti, az utca terében is jelen van. A beton-acél kerítések az utcáról agresszíven szakítanak le újabb „telekhez valót”. A közös tértől elzárkózó, azt lefokozó épületek mögött a korábban fáktól, más növényektől is részben takart kamrák, ólak saját védőterületüktől megfosztottan, alárendelten sorakoznak.

A családház-tervpályázat a lakóépületek környezetének formálására nem hozhatott széleskörűen érvényesíthető elveket. A tovább nem őrizhető, hangulatos csűrök, színek, istállók megüresedett helyén, nosztalgától tápláltan, kicsinyített csűr- és istállóformák születtek.

A főzés-étkezés, a csoportos együttlét, a csend és a zajos házimunka, a pihenés és a szellemi munka terei, a gyerekek játszóterületei jól követhetők a régen épült és a most tervezett lakóépületeknél egyaránt — a kialakult életmódffélék, a térkapcsolások és a lakásberendezés fix pontjai ismeretében.

A hagyományos palóc ház helyiségei — viszonylag kis külső alakváltozás mellett — számos, életmódváltozáson alapuló funkcionális átrendeződést elviseltek, illetve megengedtek: a legtöbb funkcióval terhelt helyiség méretei kitágulhattak, kivéve a keménykonstrukció miatt csak korlátozottan bővíthető pitvar-konyha sávot.

A hagyományos dunántúli házaknál természetesnek tűnhet a nappali lakásfunkciók egy térbe koncentrálása, hiszen a helyiségek mindegyike kívülről, az udvarról közelíthető meg (hogy a füstös konyhából ne tóduljon a korom a többi helyiségbe), s így (feltételezhetően) a közlekedés nehézségeit elkerülik a lakók. A palóc házakban a helyiségek összenyithatók, mégis az egy helyiségbe való tömörülés a jellemző (amíg a kemence a tűzhellyel az „első házban” áll, talán még fokozottabban, mint a dunántúliaknál).

Az egy-két helyiségbe, különösen a főzőtűzhely köré zsúfolódás szokását alig módosította a mai kockaházak térkapcsolá módja: a helyiségek szinte mindegyikének egy folyosóra szervezése. Ez a folyosó (előszoba) a közlekedő fő irányítója. Szeparáló, közvetítő középponti tér — magába vonó erő nélkül, továbbbtaszító karakterrel. A bejárat melletti konyha lépett az egykori pitvar-konyha együttesek, a sokfunkciós „házak” örökébe.

Mindez arra utal, hogy a családtagokat és tevékenységüket nem szükséges mindenáron külön terekbe tervezni. Sőt, lehetővé kellene tenni a lényegi közös funkciókra alapozódó tartós egy térben tartózkodásukat. Ugyanakkor a szeparálható terek sajátos funkciókra rendezését is elő kell segíteni.

✧

Az eddigiek ismeretében a leglényegesebb kérdés: milyen modellbe foglaltan lehet szintetizálni a polgári háztartásban szétbomlott, a falusi lakásba transzponáltan túlságosan egyenlőtlen térkihasználtságot eredményező, alá-fölé rendelt lakásrészeket? Az egykor városi cselédek számára elkülönült konyhát, házi munkateret, a felnőttek világától elzárt gyermekjátshelyeket, a világeseményekhez kapcsolódó, az egy térben tartózkodóktól elválasztó tv-teret, a fokozódóan helyigényes szellemi munka (tanulás, önképzés) helyét, a lakás és környéke alakítására felszerelt, a gyerekek számára „világalakító” lehetőséget biztosító barkácsműhelyeket, és a mindennek fölé rendelt „társalgószalont”, a különböző időben jelentkező pihenőigény, a jövedelemkiegészítő túlmunka jellege szerint változó egyéb lakásrészeket. Folyamatos modellezés, kísérletezés, értékelés nyomán fokozatosan körvonalazódhatnak bizonyos folytonosan, de szabályozottan változó formáló elvek.

Innen továbbindulva nem lenne szerencsés túlságosan részletezni, miért nem jelentenek a pályázati tervek az eddigi gyakorlatot hatékonyan kedvezőbb irányba orientáló megoldásokat. Ne is kérjünk számon a főzés-étkezés, gyermekjáték, társas érintkezések, nem zajos házimunkafélék, az ünnepek szertartásai számára egyetlen, érzékenyen tagolható teret. Az utcai oldalra helyezett nappali görcsös túlhangsúlyozásában ludas lehet a csakazért-is-használni-fogják-a-tisztaszobát tervezőasztali gondolat. A nagy társalgó, a tevékenységek sorára alkalmas nappali álma nem új. A tervekben jelzett berendezés és a kapcsolo-

lódások alapján azonban kevés fajta tevékenység folyhat a javasóit nappali egységekben. Ezek a konyha-étkezőtől elszakadt terek lényegében a tv-nézés és az illedelmes beszélgetések keretét adják. Az újabb kísérletek megszabadították a nappalit a tv-től, a kissé kitágított lakóelőterekbe helyezték át azt. E terek egyúttal a konyhát is kiegészítik néhány odapréselt funkció átvételével. A nappali azonban továbbra is töredékkihaszna-
 ltású marad. Talán, ha a konyhák jelenleginél lényegesen hatékonyabb szellőzési megoldásai — várhatóan néhány éven belül — elterjednek, a főzés-étkezés, társalgás, játék, csendes házimunka, tv, egyetlen, ma még hiányzó középponti teret kaphat. A gyarapodó szellemi tevékenységfélék és tartozékaik is elég számosság és lényegesség ahhoz, hogy hamarosan elkülönített, állandó teret kapjanak, talán az újraértelmezett, bizonytalan státusokból kiemelt „tisztá szobák” keretében. Így a lakás valóban legtársadalmibb arcával fordulhat az utca, a közös tér felé.

*

A hagyományos palóc építkezés sajátos — szimbolikus jelentőséggel is megerősített — szerkezeti elemei a sasfák és a bódoganya. A bódoganya nevű oszlop az ázsiai anyaistennő-kultusz emléke. Idegágos néven ismert a szlavóniai magyarságnál is. Az altáji és ugor népek eget tartó világfája ez. Az anyais-
 tennővel, minden élet adójával és fenntartójával azonosították. E népek az eget négy oszlop (sasfák) által tartott fedélnek, sá-
 tornak képelték, amelyet középen a világ középpontjából nőtt világfá támaszt alá.

Díjnyertes terveink e téren is jelzik a modellező, rendszeralkotó szemlélet köztudatbeli gyengeségét. Úgy tűnik, vagy nem tudatosodott, vagy nem fejeződhetett ki, hogy a szerkezet is egyrészt történeti képződmény, másrészt a társadalmi, emberi szabadság kibomlási fokát is jelző jelenség. Ez a különböző anyagú és funkciójú részek kölcsönösen előnyös kapcsolatainak, azok sajátos természetének tiszteltetésében tartásán, illetve kibontásában mutatkozik meg. A részek alá-fölé rendeltségéről nem lehet szó, ha az emberi életfunkciók kiteljesítéséhez valamennyi

lényeges; legfeljebb az egyik részt előbb kell megépíteni, mint a másikat, vagy nélkülözhetetlenségük különböző távon válik nyilvánvalóvá.

Hogyan „él” a pályázati munkákban a palóc ház legeredetibbnek tartott eleme, az előlső eresz (vízvezető, csöpögő, farazat, üstök)? (A tetőszerkezet vasbeton gerendák sorolásával elő-
 állított, szerkezeti leleményesség terén szegényes fődém fölé emelkedik.) A kinyúló tetőereszek a sokfunkciós nyitott térrészek védelmét kedvezőtlen szerkezeti kialakítással és csak töredékesen oldják meg. Megjelenik a népi építésmódból funkció híján „kikopott” első eresz. Szerepkörét nem leltük, ráadásul a homlokzati falsíknál beljebb süllyesztve állandó beázásveszélyt okoz.

A tetők hajlásszögének megválasztása is figyelmet érdemel. Az utóbbi évtizedek a sátor-, manzárd-sátor tetők mellett megteremtették a nyereg-
 tető-torzszülötteket is. A lehető leghatározatlanabb ferdeségű, aszimmetrikus megoldások keletkeztek, szemben a hagyományos tetők szimmetrikus, legfeljebb átlójára fektetett fél négyzet „hegyességű” oromfalas megoldásaival. Az egyenlő oldalú háromszög (az egyik terven), vagy az asszimmetrikus háromszögek, az alattuk elhelyezkedő téglalap vagy négyzet alakokkal oldalirányok, szögek terén rokonságot nem mutatnak, így összeillőségük helyett szembenállásuk lehet értelmes. Az a fajta ellentét azonban, amely két, sterilen tiszta képlet között jelenik meg itt, idegen a természeti-társadalmi folyamatok sokfokozatú, sokszálú, rejtett és nyilvánvaló taszításokból és rokonulásokból épülő szembenállásféléktől.

A palócság építészete új, sajátos vonásait ne keressük igaztalan türelmetlenséggel a tegnap és ma épült lakóházak körében. Falvaink lakossága harminc év alatt mélyreható változások sorát élte át. Új életformát keresve, kezdeti tájékozódásuk nem irányulhatott olyan jelenségekre, amelyek már bizonyos életvitelbeli otthonosságot, a tágabb környezettel való újra azonosulást feltételeznek. Reményeink szerint a következő évtizedek bizonyosan megteremtene-
 nek — ha nem is évszázadokkal azelőtti körvonalakkal — olyan nagyobb területen, országrészen érvényes építészeti sajátosságokat, amelyek helyi, földrajzi, gazdasági, társadalmi jellegzetességekben gyökereznek majd.

Közszeghy Attila

Népdalszövegek a Vidróczki-dallamra

Az MTA Zenetudományi Intézetének megbízásából jellegzetes palóc népdalok variánsai után kutattam az elmúlt esztendőben. Olyan dalok érdekeltek tehát, amelyek a palóc etnikumra jellemzőek, a magyar nyelvterület más részein elvétve, vagy egyáltalán nem találhatók.

Gyűjtőútjaim alkalmával gyakran csendült fel egy mólábús dallam, mit deresedő hajú falusi nótafák, öreg pásztorok énekeltek jobbjára, áhítatosan, rezzenéstelen arccal, mozdulatlan testtel — bár egy ízben karéjba fogózkodó menyecskektől is hallottam frissen, ropogósan, táncdalként előadva. A dallam a magyar népzene ősi stílusának jegyeit viseli. Ereszkedő dallamvonalú: induláskor a magasban szárnyal, majd lassanként aláhanyatlik. Tempója lassú és csapongó, igazi rubato dallam. Csak elvétve szolgálhatta a társaséneklést, szólóénekre volt igazán alkalmas. A ritmus és a dallam gazdag variációs lehetőséget rejt magában. Ezt a jó énekesek ki is használják. Példaként említek egy bárnai juhászt, aki hét versszakkal énekelte el a népdalt, és mind a hét szakaszt más és más ritmikai,

dallami változatban, s mindezt a legtermészetesebben, az erőltettség legkisebb jele nélkül.

A dallam sorai rövidek, a kétütemű, ősi nyolcas szótagszámú népköltészeti alkotások énekelhetők e népdalra.

De ami valóban arra készítetett, hogy erről a népdalról szóljak, az a rendkívül változatos szövegvilág, melyet a dallamra énekelnek. Hallottam ugyanis ezt a népdalt pásztordalként, betyárballadaként, rabnótaként, mulatónótaként, panaszdalként, szerelmi dalként, bányászballadaként, sőt táncdalként is.

A pásztorszöveg — más pásztorszövegekhez hasonlóan — erősen az állattenyésztő életmódhoz kötött. Az emberek között keveset mozgó, az állatokkal együtt élő, azokkal együtt örülő, együtt szenvedő kondás a saját árvaságát állítja párhuzamba az állat árvaságával:

Fekete malac de barna.
Arva szegény, mert nincs anyja.
En is árva vagyok, babám,
Nékem sincs már édesanyám.

Ősszel esik hideg eső,
A nyájamnak nincs legelő,
Bár csak egyszer tavasz lenne,
hogy a nyájam gyepre menne.

(Cered)

A másik pásztorszöveg helyzetdal. A helyzetdal a bojtárok szemével láttatja a történetet, azokéval, akik olykor-olykor megapasztották az uraság nyáját, ha erre

mód kínálkozott, és egy ügyes hazugsággal kivághatták magukat. A nagyobb állatok eltulajdonítása különben sem számított náluk erkölcstelen tettnek, inkább betyáros virtusnak tekintették, mellyel nem egy dalukban el is dicsekedtek:

Két hete már, vagyis három,
Mióta számadóm várom,
Amott jön már, amint látom
Három fekete számaron.

„Jó napot, te jó bojtárom,
Gondolod-e, van-e károm?”
„Károm nincsen, de nem is lesz.
Míg a nyáj a kezemen lesz.”

„Hej, de hogy nincs, hej, de hogy nincs,
Hát a vezérürü hol van,
kibe vót egy mázsa fagyú,
Hát pokrócra való gyapjú.”

Esteledik, alkonyodik,
Gulya, ménes takarodik,
Gulya, ménes takarodik,
A számadó káromkodik,
A számadó káromkodik,
Hogy a bojtár jó bort iszik.

Egyik iszik a cseresbe,
A másik a cserepesbe,
A harmadik a polyásból,
Iszik az aranypohárból.

(Bárna)

A Vidróczki-dallam leggyakrabban balladaszöveggel szólal meg. Ezeket a szövegeket két csoportra oszthatjuk. Egyik részük Vidróczki Márton mátrai betyár meggyilkolásának történetét mondja el a tényleges helyzetre építve, s azt a népköltészet varázslatos világába emelve:

Nagy udvara van a holdnak,
Nagy híre van Vidróczkinak,
Úgy folyik annak a híre,
Mint a patak folyó vize.